

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱՄԱՅՐ ԱՆԻՆ

Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու պատմության մեջ միջնադարյան մայրաքաղաք Անին նշանակալից դեր է կատարել որպես կաթողիկոսական աթոռանիստ, եպիսկոպոսանիստ, հոգևոր-եկեղեցական կյանքի կենտրոն, ազգային-եկեղեցական ժողովների գումարման վայր: Անին հայ իրականության մեջ երբևէ գոյություն ունեցած ամենից մեծաթիվ եկեղեցիներ ու առավել բազմանդամ հոգևորականություն ունեցած քաղաքն է եղել, իսկ նրա շրջակայքում ժամանակին բարգավաճել են Հռոմոսի, Բագնայրի, Արջո Առինի, Խծկոնքի վանքերը համդիսանալով հոգևոր ու մշակութային կյանքի առաջնակարգ կենտրոններ: Այնուհանդերձ, Անին, որպես կաթողիկոսանիստ և եկեղեցական կենտրոն քիչ է ուսումնասիրվել:

Երբեմնի մայրաքաղաքի գիտական հետազոտման ծավալումը պայմանավորված լինելով շուրջ մեկ դար առաջ Ն. Մառի կատարած պեղումներով և քաղաքի ճարտարապետական հուշարձանների առաջացրած մեծ հետաքրքրությամբ, սկզբից ի վեր ընթացավ նյութական մշակույթի ուսումնասիրության ճանապարհով: Անիի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմությանը զուգընթաց հետազոտվեցին քաղաքաշինությունը, ճարտարապետությունը, վիմագրությունը, արհեստագործությունը և այլն: Այս խորքի վրա, եկեղեցական կյանքի և հոգեվոր մշակույթի խնդիրները մնացին ստվերում: Միայն վերջին տասնամյակներին որոշ հետազոտություններ ու հոդվածներ նվիրվեցին Անիի հոգևոր մշակույթի գործիչներին (Հովհաննես Սարկավագ, Սամուել Անեցի, Մխիթար Անեցի, Վարդան Անեցի, Սարգիս Անեցի), քաղաքի գրչությանը, մանրանկարչությանը, որմնանկարչությանը: Սակայն կարելի է վստահաբար ասել, որ Անիի եկեղեցական կյանքի պատմությունը և հոգևոր մշակույթն ամբողջության մեջ, դեռևս չեն ուսումնասիրվել:

Ստորև մենք կանդրադառնանք այդ ընդգրկուն նյութի մեկ կարևոր հատվածին ներկայացնելով Անին, որպես Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռանիստ: Հարցն ուշագրավ է թե՛ հայ եկեղեցու, թե՛ Անի քաղաքի պատմության տեսանկյունից, միաժամանակ կարող է նպաստել Բագրատունյաց Հայաստանի հոգևոր կյանքի ներքին կառույցի ուսումնասիրությանը:

Նախ համառոտակի ծանոթանանք կաթողիկոսարանի Անիում հաստատվելու նախապատմությանը: Բագրատունի առաջին չորս թագավորների արքայանիստ են դարձրել Բագարանը, Երագգավորսը (Շիրակավան), Կարսը: Այդ անհաստատ կացությունը հիմնովին փոխվեց, երբ Աշոտ Գ Ողորմածը (953—957) Դվինը գրավելու անհաջող փորձից հետո 961 թ. Կարսից տեղափոխվեց Անի, այստեղ էլ թագադրվեց մեծ հանդիսությամբ, և հնամյա ամրոց-բնակավայրը հռչակեց երկրի մշտական մայրաքաղաք: Նույն շրջանում կաթողիկոս Անանիա Ա Մոկացին (946—968) ընդառաջելով Աշոտ Ողորմածի խնդրանքին ու հրավերին, հայրապետական Աթոռը Աղթամարից փոխադրեց երկրի քաղաքական կենտրոն՝ Շիրակ, այն հաստատելով Արգինա ավանում: Թագավորի և կաթողիկոսի այս հեռատես գործերի շնորհիվ մեծապես ամրապնդվեց Հայոց պետականությունը. Բագրատունիները քաղաքական առաջնությունը վերջնականապես խլեցին Արծրունիներից:

Անանիա Մոկացու մահից հետո Շիրակավանում գումարված եկեղեցական ժողովում նոր կաթողիկոս ընտրվեց Վահան Ա Սյունեցին (968—969): Սակայն վերջինիս աթոռակալությունը շատ կարճ տևեց, քանի որ նա քաղկեդոնականների՝ մասնավորապես վրացիների հետ մերձեցման փորձեր կատարեց և հայ ավանդապահ հոգևորականությունը չհանդուրժեց այդ: Վահանի գործերը քննելու և նրան պարսավելու համար **969 թ. եկեղեցական ժողով գումարվեց նորահաստատ Անի մայրաքաղաքում**: Ժողովի հանգամանքների, արդյունքի, մասնակիցների մասին դեպքերին ժամանակակից պատմիչ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը գրում է. Կաթողիկոս Վահանիկն... ընդ քաղկեդոնականս սիրելութիւն և հաճութիւն կամեցաւ առնել թղթովք: Յորոյ վերայ ժողովեցան կրօնաւորքն Հայոց ի քաղաքն Անւոյ՝ Տէր Խաչիկ Արշակունեաց եպիսկոպոս և հայր Պողիկարպոս առաջնորդ Կամրջաձորոյ և հայր Սարգիս՝ Հոռոմոսի վանաց վանական և հայր Ստեփանոս՝ Սևանայ վանաց վանական և այլ եպիսկոպոսունք և հարք բազումք: Իսկ Վահանիկն փախստեալ անկանի ի Վասպուրական... Իսկ ժողովն կամակցութեամբ Աշոտոյ Շահնշահի կաթողիկոս հաստատեաց Հայոց զՍտեփանոս վանական Սևանայ»¹:

Փաստորեն, Ստեփանոս Գ Սևանցին (969—972), որը ժողովականներից մեկն էր, կաթողիկոս է ընտրվել և ձեռնադրվել հենց Անիում: Բայց նրա կարճատև աթոռակալությունն ամբողջովին անցել է Վասպուրականի Աբուսահլ թագավորի հովանավորությունը ստացած և տեղի Չորավանքում հաստատված Վահան Սյունեցու դեմ մղված պայքարում: Վերջինս մտադիր չէր հրաժարվել կաթողիկոսությունից, որի պատճառով, փաստորեն իշխում էին երկու կաթողիկոս՝ «Ստեփանոս՝ յԱնի եւ Վահան ի Վասպուրական»²: Այս իրավիճակը Ստեփանոսին ստիպում է գումարել **Անիի երկրորդ եկեղեցական ժողովը**: Մ. Օրմանյանը գրում է. «Ստեփանոս փութաց երկրորդ ժողով մը գումարել կնոռոտ խնդիրը լուծելու համար, որ անշուշտ Անիի մէջ հաւաքուեցաւ, և որուն մասնակցեցան Արարատի և Սիւնիքի կողմերուն եպիսկոպոսներէն և վարդապետներէն զատ նաև բազմութիւն կրօնաւորաց ի Տարօնոյ ի Հաշտենից ի Ծոփաց եւ ի Խորձենոյ (Ասողիկ), այսինքն է Տանկաց և Յունաց ենթարկեալ գաւառներուն եպիսկոպոսները և վարդապետները, որոնք մրցակից հայ թագավորներուն ենթակա չլլալով իրա-

¹ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, ՍՊԲ, 1885, էջ 181:

² Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 290:

ւախոն հաշտարարի... դերը պիտի վարէին: Ժողովին... իբր հետևանք կը ցուցուի բանակցութեան մը պետքը, զայն անձամբ կատարել յանձն կառնու նույնիսկ Ստեփանոս կաթողիկոս»³: Անիի երկրորդ եկեղեցական ժողովն ըստ Մ. Օրմանյանի, տեղի է ունեցել 971 թ., որից հետո Ստեփանոսը մեկնել է Վասպուրական: Հեղինակի կարծիքով, այդ ընթացքում կաթողիկոսն աթոռակալել է Անիում⁴, որը միանգամայն ընդունելի է: Այս շրջանում Արգինան կաթողիկոսանիստ լինելու համար ավելի ընդարձակ հնարավորություններ չունէր (այն կառուցապատվեց հաջորդ կաթողիկոսի ժամանակ), քան Անին, իսկ Ստեփանոսը, որպէս Աշոտ Ողորմածի հովանավորչալ, պետք է ավելի մոտ լինէր նրան: Անիի ժողովների գումարման վաշտ լինելը և Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությունը՝ Ստեփանոսի երկու տարի Անիում գտնվելու մասին⁵ նույնպէս հաստատում են, որ կաթողիկոսն աթոռակալում էր մայրաքաղաքում: Ծիշտ է, սույն դեպքերի գլխավոր աղբյուրը՝ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը շատ համառոտաբան է, մասնավորապէս Անիի երկրորդ ժողովի մասին խոսում է հպանցիկ, սակայն բնական պետք է համարել, որ Տարոնի, Ծոփքի և այլ վայրերի երևելի հոգևորականներն իրենք են կաթողիկոսի մոտ եկել, հավաքվել մայրաքաղաքում, ուր և որոշում է կայացվել բանակցությունների մասին:

Այսպիսով կարելի է ասել, որ Աշոտ Ողորմածը կարողացավ մի կարճ ժամանակահատված (969—971) հասնել իր նպատակին՝ քաղաքական և հոգևոր իշխանությունը կենտրոնացնել Անիում: (Սույն իրողությունը պատմագրության մեջ գրեթէ անտեսվել է): Սակայն հետագա դեպքերը իրավիճակի որոշ փոփոխության հանգեցրին: Արծրունի թագավորն ու Վահան կաթողիկոսը առանց ունկնդրելու բանակցության մեկնած Ստեփանոսին ու նրա երկու ուղեկիցներին, կալանեցին նրանց և արգելափակեցին Աղթամարում: Քիչ անց, Ստեփանոսի հետ եկած երկու վարդապետներին ազատ արձակելով, նրան փոխադրեցին այլ վայր, ուր և մեկ տարի անց մահացավ: Նույն 972 թ. մահացավ նաև Վահան Սյունեցին:

Դրանից հետո կաթողիկոս ձեռնադրվեց Անանիա Մոկացու քրոջ որդին՝ Արշարունիքի եպիսկոպոս Խաչիկ Ա-ն (973—992), որը մինչ այդ էլ նշանակալից դեր ուներ Անիի թագավորությունում: Ասողիկի բնորոշմամբ նա «միապետեալ խաղաղեցոյց զաշխարհս Հայոց» և որպէս խոհեմ գործիչ մեղմեց Բագրատունիների և Արծրունիների միջև առկա հակամարտությունը: Թվում է, որ այս նույն նպատակով նա չմնաց Անիում, Մոկացու օրինակով հաստատվեց Արգինայում և «ուզեց հայրապետական աթոռին հաստատուն ձեւ մը տալ»⁶: Ասողիկը բավական հանգամանորեն է ներկայացնում նորընտիր կաթողիկոսի Արգինայում կատարած գործերը. «...զկնի Վահանայ և Ստեփանոսի եկաց կաթողիկոս Հայոց Տէր Խաչիկ... Եւ նորոգեաց զտուն կաթողիկոսարանին ի Ծիրակ գաւառի ի գիւղաքաղաքին Արգինայ... Եւ ի նմին գեօղ շինեաց զսուրբ կաթողիկէ եկեղեցին վիմարդեան կոփածոյիւք... հանդերձ ևս երիւք եկեղեցեօք՝ նոյնաձև... յօրինուածովք, և զարդարեաց... ոսկեթել անկուածովք ի զարդ ոսկոյ և արծաթոյ և ամենայն զարդոյ պայծառութեան ջահաբորբօք լուսաւոր անօթոց. այլ և զաստուա-

³ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, Պետրոս, 1959, էջ 1119—1120:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 290:

⁶ Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., էջ 1125:

ծախօս կտակս յոլովակի ստացեալ, զԳիրս Սուրբս զառաքելաասցս և զմարգարէաբարոզ պատգամս, հանդերձ ամենայն վարդապետացն ձայնիւք»⁷: Ինչպէս տեսնում ենք, Խաչիկ Արշարունու կատարածն ավելի շատ կաթողիկոսարանի հիմնադրություն է հիշեցնում, քան թե պարզապէս նորոգում: Այն միաժամանակ ենթադրել է տալիս, թե նրա նախորդները՝ Անանիա Մոկացին և հատկապէս Ստեփանոսը, Արգինան չեն դիտել որպէս հաստատուն նստավայր, համոզված լինելով, որ Աթոռը շուտով մայրաքաղաք է փոխադրվելու (մի բան, որ իրոք կատարվեց Արշարունուց հետո): Սակայն Խաչիկ Ա-ն Արգինան շենացնելու համար նվազագույնը երկու կարևոր պատճառ ուներ. առաջինը՝ վասպուրականցիներին հանդարտեցնելու ցանկությունն էր, երկրորդը՝ կաթողիկոսությունը քաղաքական իշխանության ազդեցությունից հնարավորին չափ անկախ ու ինքնուրույն պահելու ձրգտումը:

Մինչև կաթողիկոս ընտրվելը Խաչիկն արդեն իսկ մեծ հեղինակություն էր (պատահական չէ, որ Անիի առաջին եկեղեցական ժողովի մասնակիցների շարքում առաջինն է հիշվում), իսկ աթոռակալության տարիներին հանդես է գալիս որպէս խորագետ, ձեռներեց ու հեռատես գործիչ, մեծապէս բարձրացնելով կաթողիկոսության վարկը թե՛ երկրի ներսում, թե՛ դրսում: Նրա օրոք ծաղկում է Արգինայի վարդապետարանը, որի բանիմաց սաների թվում կային նաև ազնվազարմ աշխարհականներ:

977 թ. Բագրատունյաց գահը ժառանգած Սմբատ Բ Տիեզերակալը (977—990) ընդարձակում է Անիի պարսպապատ մասը և սկսում տանարի՝ Անիի կաթողիկէի շինարարությունը. «Սմբատ... արկանէ հիմն և մեծաշէն եկեղեցւոյն ինոյն քաղաքին Անույ ի ձեռն ճարտարապետին Տրդատայ, որ զկաթողիկոսարանին եկեղեցին շինեաց յԱրգինայ»⁸: Պարզ է, որ դա արվում էր կաթողիկոսարանը Անի փոխադրելու նպատակով:

Սմբատը, սակայն, չտեսավ իր ձեռնարկի ավարտը: Մահացած արքային փոխարինեց նրա եղբայր Գագիկ Ա Բագրատունին (990—1020), որի կինը՝ Կատրամիդէ թագուհին ստանձնեց կաթողիկէի շինարարության հովանավորությունը: Տանարի կառուցումն ավարտվեց 1001 թ.⁹, իսկ Խաչիկ Արշարունու հաջորդը՝ **Սարգիս Ա Սևանցին (992—1019) Արգինայից փոխադրվեց Անի, մայրաքաղաքը դարձնելով նաև կաթողիկոսական աթոռանիստ:** Դրանով, փաստորեն, իրագործվեց դեռևս Աշոտ Ողորմածի ժամանակ նախանշված ծրագիրը և քրիստոնեական Հայաստանի առաջին մայրաքաղաքներ Վաղարշապատի ու Դվինի օրինակով Անին ևս դարձավ կաթողիկոսանիստ:

ՍԱՐԳԻՍ Ա ՍԵՎԱՆՑԻ. ԱՆԻԻ ԱԹՈՌԻ ԱՄՐԱՊԵՂՈՒՄԸ

Գագիկ Բագրատունին կանխապէս ճանաչում էր Սարգսին, թագադրվելուց հետո նրան էր տվել Սևանի վանքի առաջնորդությունը, իսկ Խաչիկի մահից հետո՝ առաջադրվել է կաթողիկոս: Այս մասին Ասողիկը գրում է. «...զկնի տեսոն Խաչկայ՝ Գագիկ արքայ Հայոց ժողով եպիսկոպոսաց

⁷ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, էջ 184—185:

⁸ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, էջ 187:

⁹ Անիի կաթողիկէի շինարարության ավարտի թվականի հարցում տարբեր տեսակետներ կան, սակայն առավել ընդունելին 1001 թվականն է:

արարեալ, որ յաշխարհէս Հայոց և որ ի Յունաց կողմանէն... և նստուցանէն զնա (Սարգսին, Կ. Մ.) յԱթոռ կաթողիկոսութեանն մեծաշուք պատուով...»¹⁰:

Գագիկ Առաջինի տիրապետությունը համարվում է Անիի թագավորության առավելագույն վերելքի շրջանը: Նրա ժամանակ երկրի զորության և միասնության ապահովման գործում կարևորագույն դեր ուներ նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը: Սարգիս Սևանցին, թեև, ըստ Ասողիկի «անապատաաէր կենաց» սիրահար էր, բայց 27-ամյա աթոռակալության ընթացքում կարողացավ հմտորեն կազմակերպել Հայոց եկեղեցական կյանքը, կաթողիկոսարանի բազմաճյուղ գործունեությունը:

Աթոռի Արգինայից Անի փոխադրության մասին Մ. Օրմանյանը գրում է. «Սարգիսի... առաջին գործն եղավ աթոռանիստ տեղւոյն փոխադրութիւնը: Ընտրողական ժողովը գումարուած էր Անիի մեջ... Սարգիս կրցած է ընտրութենէ և օծումէ ետքը աչլսա Արգինա չդառնալ և մնալ Անի, Գագիկի մոտ»¹¹: Սակայն ընդունված է Աթոռի փոխադրման ժամանակ համարել 1001 թ.¹², երբ ավարտվեց Մաշր տաճարի կառուցումը: Սկզբնաղբյուրներն այս հարցում որոշակի թվական չեն նշում:

Գագիկ թագավորը շատ մեծ նշանակություն էր տալիս կաթողիկոսությանը, այն համարելով առանձին թագավորությունների մասնատված երկրի համախմբման կարևորագույն ազդակ: Ինչպես ստորև կտեսնենք, բազմաթիվ հարցերում թագավորն ու կաթողիկոսը հանդես են գալիս միասնաբար: Թագավորն իր բարեպաշտ վարքով ու կենցաղով առիթ չէր տալիս հոգևորականության պարսավանքին (մի բան, որ արվում էր Սմբատի ժամանակ), կաթողիկոսն էլ՝ սրբակյաց վարքով ու խոհեմ գործելակերպով նպաստում էր Անիի թագավորության ավագության ամրապնդմանը: Նման պայմաններում, բնական է ենթադրել, որ Սարգիսը Անի է փոխադրվել օծումից անմիջապես հետո: Այսինքն, Օրմանյանի տեսակետն ավելի տրամաբանական է թվում և կարծում ենք Աթոռի Արգինայից Անի տեղափոխման ժամանակ պետք է համարել 992 թ.: Նման ենթադրությունն անուղղակիորեն հաստատվում է Ասողիկի հայտնած մի տեղեկությամբ: 998 թ., երբ հայկական ու վրացական զորքեր մեկնել էր Մամլան ամիրայի դեմ պատերազմելու Գագիկն ու հավանաբար նաև Կարսի Աբաս թագավորը եկեղեցում աղոթում էին «հանդերձ հայրապետան», - Աստծուց հաղթություն խնդրելով («Եւ թագաւորքն... զցայգսն՝ պաշտօն սաղմոսանուագ երգոց ուխտն սրբութեան հանդերձ հայրապետան կատարէին») ¹³: Այսինքն, Սարգիս կաթողիկոսն Անիում էր, և տեղի եկեղեցիներից մեկում արարողություն էր կատարում թագավորների ներկայությամբ: Ի վերջո քրիստոնեա զորքը մահմեդականների նկատմամբ փախուց հաղթանակ է տանում Ծմբոյի ճակատամարտում :

Սարգիս Սևանցին նպաստում է նաև ներքին տարաձայնությունները հարթելուն: Հայտնի է, որ 1001 թ. Գագիկի և Տաշիրի թագավոր Դավիթ Անհողիկի ռազմական բախումը կանխվել է «միջնորդությամբ հայրապետին՝ Տեառն Սարգսի»¹⁴ և Դավիթը հնազանդության է եկել:

¹⁰ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, էջ 259:

¹¹ Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., էջ 1162—1163:

¹² Ե. Պետրոսյան, Հայ եկեղեցու պատմություն, մասն Ա, «Հաղբատավանք», 1990, էջ 113:

¹³ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, էջ 271:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 280:

1006 թ. Կատրամիդե թագուհու հոր՝ Սյունիքի Վասակ թագավորի խնդրանքով և Գագիկ Ա.-ի միջնորդությամբ Սարգիս Սևանցին Անիում Սյունյաց եպիսկոպոս է ձեռնադրում Հովհաննեսին: Միաժամանակ Սյունիքի աթոռին են վերադարձվում Անանիա Մոկացու ժամանակ՝ Հակոբ եպիսկոպոսի խոովության պատճառով նրանից խլված միտրոպոլիտության պատիվն ու արտոնությունները, ինչպես և Անիի կաթողիկոսարանի «սրբա-րանի սենյակում» պահվող սրբությունները¹⁵: Կաթողիկոսի սույն ձեռնարկը մեծապես ամրացրեց Հայաստանյայց եկեղեցու ներքին միասնությունը, իսկ Սյունիքի թագավորությունն ավելի սերտորեն կապեց Անիի կենտրոնական թագավորության հետ:

Սարգսի աթոռակալության ժամանակ շարունակվում են հունական եկեղեցու հետ եղած դավանաբանական հակադրությունները, որոնց գագաթնակետը դարձավ 1007թ. ծոազատիկը: Իսկ երկրի ներսում գլուխ էր բարձրացրել թոնդրակեցիների աղանդը և կաթողիկոսն անհրաժեշտ պայ-քար էր մղում նրանց դեմ:

Թեև պատմական շատ սուղ վկայություններ են պահպանվել, բայց բնական է, որ Անիի կաթողիկոսարանում շարունակվել են Արգինայի բա-րի ավանդները: Մասնավորապես, Աթոռի հետ միասին պետք է որ մայ-րաքաղաք փոխադրվեին նաև կաթողիկոսարանի հարուստ գրադարանը և վարդապետարանը, մանավանդ որ այդ շրջանում ևս Հայոց եկեղեցին կա-րիքն ուներ բանիմաց վարդապետների և ուսուցիչների: Պատմիչ Արիստա-կես Լաստիվերոցին թվում է Սարգսի ժամանակ Անիի կաթողիկոսարանում գտնվող երեք նշանավոր վարդապետներին՝ գրելով՝ «Եւ էին յայն ժամա-նակի վարդապետք՝ Սարգիս և Տիրանուն և Յենովք, որ կաթողիկոսարա-նին էին վարդապետք», այնուհետև նշում է ևս մի քանիսին (Սամուել Կամրջաձորեցի, Ստեփանոս Տարոնեցի և այլք) ու ավելացնում՝ «յորոց ատուրս բարձրանայր յոյժ եղջիր եկեղեցոյ ուղղափառ խոստովանութեամբ»¹⁶: Սարգիս կաթողիկոսի պատվերով է իր «Տիեզերական պատմու-թյունը» շարադրել Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը: Ընդհանրապես Անիի կաթողիկոսարանը շատ ճոխ ու հարուստ է եղել, ունեցել բազմանդամ միաբանական կազմ: Ըստ Մատթեոս Ուոհայեցու՝ «երկոտասան եպիսկո-պոսք և չորս վարդապետք ի տան հայրապետին անպակաս լիներ և վաթ-սուն երէց՝ ի կրօնաւորաց...»¹⁷:

Անի քաղաքի պեղումների ժամանակ հետազոտողները կաթողիկոսա-րանի ավերակները չեն հայտնաբերել ,թեև իրավացիորեն ենթադրվել է, որ այն պետք է Մայր տաճարի մոտակայքում գտնվելիս լիներ: Թ. Թորաման-յանի վկայությամբ. «Կաթողիկեին շուրջը... բացի արևելյան կողմեն, ուր մեկեն ավելի մատուռներ կան... հարավային կողմի վրա կերևին դարձյալ ուրիշ հին շինությանց մնացորդներ ալ»¹⁸: Իսկ անցյալ դարի կեսերին քա-ղաք այցելած Ն. Սարգիսյանը գրում է. «քարակոյտք ատերակաց բազում են

¹⁵ Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ կաթողիկոսը Հովհաննես եպիսկոպոսին է հանձ-նում «Սյունյաց սեփական խաչը, ոսկերիզ խաչվառը, թանկարժեք գավազանը և պատ-վական գահավորակը, որոնք պահվում էին հայրապետանոցի սրբարանի սենյակում»: Ստե-փանոս Օրբելյան, էջ 304:

¹⁶ Արիստկիսի Լաստիվերոցու Պատմություն, Երևան 1963, էջ 26:

¹⁷ Մատթեոս Ուոհայեցու ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1869, էջ 148:

¹⁸ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխա-տությունների ժողովածու, Երևան, 1942, էջ 153:

շուրջ եկեղեցան, որք թերևս բնակարանք էին եկեղեցականաց հանդերձ հայրապետանոցաւ»¹⁹:

Սարգիս Սևանցու Անիում կատարած շինարարական գործերից մեկի մասին է վկայում պատմիչ Վարդան Արևելցին: Նա գրում է, որ կաթողիկոսը «Ծինեաց վկայարան սրբոց Հռիփսիմեանց առընթեր Կաթողիկէին Անույ և փոխեաց անդ զնշխարս նոցա՝ բերեալ մեծաւ հանդիսի, և կարգեաց զօրն տօն մեծ»²⁰: Սա չափազանց արժեքավոր տեղեկություն է, որը ցույց է տալիս Սարգիս Սևանցու՝ Անին ոչ միայն կաթողիկոսարանի ներկայությամբ հաստատված եկեղեցական կենտրոն տեսնելու, այլև Հայ Առաքելական եկեղեցու նվիրական սրբություններն ամփոփող սրբավայր դարձնելու ձգտումը: Փաստորեն, ինչպես որ Հայոց եկեղեցու բնօրրան Վաղարշապատում է Մայր տաճարը (Ս. Աստվածածին) գտնվում Հռիփսիմեանց կույսերի վկայարանների հարևանությամբ, այնպես էլ կաթողիկոսը Անիի Մայր տաճարի (Ս. Աստվածածին) մոտ կառուցել է Հռիփսիմեանց կույսերի վկայարան, սրբերի մասունքները տեղափոխել այստեղ և «մեծ տօն» սահմանել «...Վաղարշապատի Կաթողիկէին հին սովորութեան հետևողութեամբ»²¹: Այստեղ տեղին է հիշել, որ Անին իր վաղ շրջանի պատմության մեջ արդեն ուներ ս. Գրիգոր Լուսավորչի անվան ու գործունեության հետ կապված մի դրվագ (այդ մասին են վկայում քաղաքի Ներքին բերդի եկեղեցու մի արձանագրությունը և Վարդան Արևելցին)²² և Հռիփսիմեանց կույսերի նշխարների մուտքով ավելի էր ամրապնդում իր դերը՝ որպես համահայկական հոգևոր կենտրոն, սրբավայր²³:

Այսպիսով, Սարգիս Սևանցու աթոռակալության տարիներին Հայոց եկեղեցին ծաղկում է ապրում, ամրապնդվում է Անիի Աթոռը: Բնութագրական են Արիստակես Լաստիվերտցու խոսքերը՝ «...պայծառացան կարգը եկեղեցույ և լուսաւորեցան մանկունք ուխտի սրբութեան... քանզի ունէր զԱթոռ հայրապետութեան Տէր Սարգիս, սնեալ սրբութեամբ ի ծոց եկեղեցույ... զոր շնորհին Աստուծոյ կոչեն ըստ արժանաւորութեան և նստուցանեն յԱթոռ մերոյ Լուսաւորչին, որ նորեն կարգօքն քաղաքավարեալ ի մարմնի, բարի հանդիսիք աւարտեաց զկեանս իւր»²⁴:

Ցավոք, նման բարենպաստ կացությունը հիմնովին փոխվեց Սարգիս Սևանցու հաջորդի օրոք: 1019 թ. Գագիկ Ա-ի համաձայնությամբ և հենց իր՝ ծերունագարդ Սարգիս Սևանցու ձեռքով Անիում կաթողիկոս է ձեռնադրվում Պետրոս Ա Գետադարձը (1019—1058): Գրիգոր Լուսավորչի օրոք

¹⁹ Ն. Սարգիսյան, Տեղագրությւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 117: Քաղաքի հատակագծի զննումը թույլ է տալիս ենթադրել, որ կաթողիկոսարանը կարող էր Մայր տաճարից արևմուտք՝ հենց նրա դիմաց կառուցված լինել:

²⁰ Մեծին Վարդանայ Բարձրաբերդցու Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 123: Թ. Թորամանյանը ենթադրում է, որ Սարգսի կառուցած վկայարանը Կաթողիկէից հարավ-արևելք գտնվող «ութանկյուն մատուռն է»: Թ. Թորամանյանը, նշվ. աշխ., էջ 163:

²¹ Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., էջ 1178:

²² Դիվան հայ վիմագրության, հ. Ա, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 58, Վարդան Արևելցի, էջ 117—118:

²³ Անին քրիստոնեական միջնաբերդ և սրբազան քաղաք դարձնելու ուղղությամբ մինչ այդ և դրանից հետո ևս զանազան քայլեր են արվել: Այս մասին հանգամանորեն տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Հոգևոր Անին, «Գարուն», 1991, № 10, էջ 26—29: Սույն հոդվածում, խմբագրության մեղքով թույլ է տրվել ցավալի վրիպակ. 27 էջում «մեհենական սրբավայր-ամրոց» արտահայտության փոխարեն տպվել է «մահմեդական սրբավայր-ամրոց»:

²⁴ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 25—26:

կաթողիկոս ձեռնադրված նրա որդի Արիստակեսից հետո, սա երկրորդ դեպքն էր, երբ կաթողիկոսի կենդանության ժամանակ ձեռնադրվում էր նրա հաջորդը: Սկզբնաղբյուրները չեն հայտնում Սարգսի հրաժարվելու պատճառը, կարելի է ենթադրել, ուրեք ծերության հետևանքով է այդ քայլին դիմել: Հնարավոր է, որ կաթողիկոսարանի գործունեության ոլորտն այդ շրջանում այնքան էր ընդարձակվել, որ անհրաժեշտ էր մշտապես գործուն, եռանդուն, հայրապետ ունենալ: Ինչևէ, Սարգիսը դրանից հետո տեղափոխվում է Անիի մերձակա Հոռոմոսի վանք, ապրում ևս երեք տարի, 1022 թ. մահանում ու թաղվում այդտեղ: Բարեհամբավ կաթողիկոսն իր հաջորդին ժառանգություն է թողնում Անիի շեն ու գորեղ Աթոռը:

(Ծարունակելի)